

HELLER ÁGNES: Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban

A Szombat húsz évfolyamából készült, 2010 decemberében megjelent válogatásszáma kapcsán néhány írásról, terjedelmi okokból, le kellett mondanunk. Az 1996-ban A magyar zsidó irodalom létformái című konferenciánkon elhangzott Heller Ágnes előadás is ezek közé tartozott. A sokszor idézett, vitákat generáló írás interneten mindeddig nem volt hozzáférhető.

Heller Ágnes, a szerző előadása
1996. január 8-9-én hangzott el,
a Szombat szerkesztősége és a
Yahalom Zsidó Szabadegyetem
közös rendezésében lezajlott
A magyar-zsidó irodalom létformái
című konferencián.

1.

Az utóbbi évek amerikai vitáiban gyakran kerül terítékre a reprezentáció. Pontosabban szólva,

az az irányzat, amely önmagát politikailag korrektnek tekintette, azt a gondolatot kezdte elterjeszteni, hogy egy etnikai közösséget, egy fajt vagy pedig egy bizonyos életformához elkötelezett kisebbségi csoportot (pl. homoszexuálisokat, transzvesztitákat) más népcsoportok, életformák képviselői, más fajokhoz tartozó írók, festők stb. nem fogják, vagy nem tudják fairül ábrázolni. Kialakult a gyanakvás légköre. A népcsoportok vagy életformacsoportok aktivistái azt követelték, hogy a csoportjukhoz tartozókat csak csoportjuk tagjai ábrázolhassák. Minden heteroreprezentációt előítéletesnek minősítettek. E koncepció szerint például nőt fairül csak nő ábrázolhat, mert a nők a többi nőt is belülről ábrázolják. Ha egy férfi ábrázol őt, az ábrázolás bizonyosan nőellenes előítéleteket fog kifejezni még akkor is, ha az adott férfi nem táplál ilyen előítéleteket. Mert akár táplál, akár nem, csak mint férfi – tehát kívülről – tudja a nőt ábrázolni, s így reprezentációja mindenképpen előítéletes lesz, a „másságot” fogja lefesteni, leírni vagy filmre vinni. Így az önreprezentáció az egyedül hiteles formája az ábrázolásnak. Csak ha fekete ábrázol feketét, a zsidó zsidót, a nő nőt, a homoszexuális homoszexuálist, akkor fognak a nem, faj, népcsoport, életformacsoport tagjai az ábrázolásban magukra ismerni, s ennyiben az ábrázolást előítélet-mentesnek elfogadni. Természetesen a politikailag korrektek is tudták, hogy egyes etnikai csoportok nem különülnek el hermetikusan egymástól. A kínai nő, aki Amerikában kínai nőt ábrázol, óhatatlanul fog kínai férfit is és nem kínait is ábrázolni. Ebben az esetben azonban, gondolják a politikailag korrekt álláspont képviselői, a kisebbség ábrázolja a többséghez tartozót (a nőt kisebbségnek tekintik, nem számarányuk, hanem a társadalom életében betöltött súlyuk alapján), és mivel a többséghez tartozók hagyományosan jobban ábrázolják magukat a többiekénél, a kisebbség által történő ábrázolásuk csak helyre fogja állítani a megsértett igazságot. Természetesen előfordul, hogy egy népcsoport olyannyira zárt életet folytat, hogy az élet minden színe meg tud jelenni az önreprezentáció esetében is. Ez történik például I. B. Singer sok regényében, ahol a zsidó élet legkülönbözőbb szintjei és folyamatai ábrázolódnak, még hozzá nagy művészi hitelességgel, az író megvesztegethetetlen és cseppet sem hízelgő szemével. Ez a fajta izoláció azonban ritka.

Az a politikai követelmény, amely a hiteles ábrázolást azonosítja az önreprezentációval, a művészet s ezen belül az irodalom halálához vezet. Legfőképpen azért, mert – a legrosszabb szovjet hagyományhoz hasonlóan – kizárólag tartalmi ismérvek alapján ítél meg művészi alkotásokat. Egy ábrázolási típus művészi hitelességének kérdése ekkor nem a művön belül dől el, hanem a politikai bírálónak a műhöz való külsődleges szempontjai alapján. Ennek az ítélkezésnek támpontja a minden embercsoportra jellemző, esetleg indokolt, esetleg indokolatlan gyanakvás, hogy a másik csoporthoz tartozók mindenképp félreértik. Különösen a kisebbséghez tartozók, de nem csak ők félnek a Másik tekintetétől, félnek a szomszéd pillantásától. A Másik szemmel ver.

A heteroreprezentáció gyanakvó elutasítása ugyanakkor nemcsak a művészetet öli meg, hanem embercsoportok önmagukra mért apartheidjéhez is vezet. Éppen ezért nem is akarok élni a torz – az emberi együttélést ellehetetlenítő – javaslatnál hosszasan elidőzni. De ha nem is a megoldásokról, magukról a problémákról érdemesnek tűnik röviden elbeszélgetni konferenciánk témájának szempontjából.

A magyar zsidóság kisebbség. A magyar zsidó irodalom, ha van ilyen egyáltalán, ami kérdéses, kisebbségi irodalom.

Amennyiben a magyar zsidó író magyar zsidókat is ábrázol, ez a fajta ábrázolás önreprezentációnak tekinthető. Ahogy és amennyiben egy nem zsidó magyar író magyar zsidókat ábrázol, ez az ábrázolás, legalábbis viszonylagosan, heteroreprezentációnak tekinthető. Ezzel kapcsolatban három kérdést vetnék fel. Először is, bizonyos-e az, hogy az önreprezentáció hitelesebb lesz a heteroreprezentációnál? Kettő, bizonyos-e az, hogy az önreprezentáció, ha nem is hitelesebb, de más képet fog adni a magyar zsidóságról, mint a heteroreprezentáció? Végül, ha az utóbbi igaz, következik-e ebből, hogy van egy külön, jól elhatárolható magyar zsidó irodalom, amely arról ismerszik meg, hogy a magyar zsidóságot magyar zsidók ábrázolják?

A kérdésre talán könnyebb lesz válaszolni, ha elidegenítjük magunktól, s ha például behelyettesítjük a zsidóságot, mondjuk a női szemmel. Ezt nem minden zsidó irodalom esetében tehetjük meg. Például nem tehetjük meg abban az esetben, ha a zsidó irodalom héberül vagy jiddisül van írva. Nem lehet kétséges ugyanis, hogy a héberül vagy jiddisül írt művek a zsidó irodalomhoz tartoznának, még akkor is, ha zsidók történetesen nem is szerepelnek ezekben a könyvekben. Az irodalom esetében a nyelvhasználat döntőbb a reprezentációnál. Azt a zsidó irodalmat nem lehet a nőirodalomhoz hasonlítani, amelyik zárt zsidó közösségeket ábrázol. De arra a magyar zsidó irodalomra, amelyről most beszélni fogok, az egyik korábbi megszorítás sem jellemző. Magyar nyelvű irodalomról van szó, továbbá, amennyiben zsidókat ábrázol, ezek a zsidók nem elszigetelt közösségekben élnek. Így tehát értelmes a nőirodalommal való összevetés.

Tegyük fel tehát a kérdést: igaz-e, hogy a nők jobban, hitelesebben ábrázolnak nőket, mint a férfiak, vagy jobban, mint a férfiak? Van-e nőirodalom? Van-e magyar nőirodalom? Van-e értelme külön nőirodalomról beszélni a nemzeti irodalmak mellett? Hadd válaszolja erre a kérdésre egy kissé leegyszerűsített módon.

Az első kérdésre nem adható általános válasz. Bizonyos szempontból a nők hitelesebben ábrázolnak nőket, mint a férfiak, éppen azért, mert belülről ábrázolják őket. Nem okvetlenül ábrázolják hízelgőbben a nőket, mint a férfiak, mégis, olyan tapasztalatokat tudnak reprezentálni, melyek a saját tapasztalataik is, mondjuk éppen a férfiakhoz vagy gyerekeikhez való viszonyukban. Aki szült gyereket, másként írja le a gyerekszülést, mint aki nem szült. De hát ez még nem jelenti azt, hogy az önábrázolás mindig hitelesebb a mások által való ábrázolásnál. Az emberek emberi viszonyaikban léteznek, a viszony mindig több ember viszonya; a nők, többek között, a férfiakhoz való viszonyukban léteznek. Ha ezt a viszonyt egy férfi ábrázolja, semmiképp nem hihetjük, hogy kevésbé hitelesen ábrázolja. „Hiába fürösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat”, mondja József Attila, és ez az irodalmi ábrázolás esetében is igaz.

Mindez elmondható a magyar zsidó irodalom vonatkozásában is. Vannak olyan zsidó tapasztalatok, melyeket a zsidók belülről írnak meg, s ennyiben hitelesebben, mint ahogy a nem zsidók megírhatták volna. Kertész Imre Sorstalanság című könyve a magyar zsidó irodalomhoz tartozik, abszurd lenne nem ehhez tartozónak tekinteni. Ugyanakkor Radnóti – zsidó sorsa ellenére – magyar költőnek, nem pedig magyar zsidó költőnek érzem, mivel sorsát nem zsidó tapasztalatként élte át.

A magyar zsidó irodalomban, ugyanúgy, mint a magyar, angol, vagy német nőirodalomban, többek között az önreprezentáció is vonzza az olvasót. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a heteroreprezentáció mint olyan, nem ébresztene megérdemelt érdeklődést. A nem zsidó szemével ábrázolt zsidó nem szükségképpen kevésbé hitelesen van ábrázolva, mint a zsidó által ábrázolt, habár valószínűleg másként, vagy másként is.

S ahogy a férfi szemével, mondjuk például egy Dickens nevű férfi szemével ábrázolt nő nem okvetlenül primitíven vagy hazugan reprezentálja nemét, s legkevésbé sem biztos, hogy a férfi szeme közvetve vagy közvetlenül mindig a nőgyűlölő szeme is, úgy a nem zsidó magyar író ábrázolása sem szükségképpen egyoldalú, primitív megtestesítője népcsoportjának, és legkevésbé sem biztos, hogy az antiszemita percepció megtestesülése. Tévedés ne essék, létezik olyasmi, mint a nő nőgyűlölő ábrázolása és a zsidó antiszemita ábrázolása. Ezek hazug heteroreprezentációk. De színvonalas irodalomban az efféle heteroreprezentációk, bár előfordulnak, mégis csak szélsőséges esetek.

Magyar zsidó irodalom létezik, ugyanúgy, ahogy magyar nőirodalom vagy angol nőirodalom is létezik. Amennyiben egy regényben vagy versben a női tapasztalat döntő szerepet játszik, ez nőirodalom is, bár nemzeti irodalom is. Amennyiben egy író nőket is ábrázol, vagy nőket ábrázol elsősorban, de a női tapasztalat nem játszik kiemelkedő szerepet ábrázolásában, akkor nem mondhatjuk, hogy nőirodalomról van szó. Szerintem Jane Austen regényei az angol nőirodalomhoz tartoznak, míg Emily Brontë regénye, a Wuthering Heights angol irodalom, melyben semmi specifikusan női nincsen, habár nő írta. Így vannak magyar zsidó írók tollából származó művek, melyekben a zsidó tapasztalat döntő szerepet játszik, vannak olyanok melyekben nem. És itt nem pusztán az úgynevezett téma a döntő, hanem valami majdnem megfoghatatlan, kapilláris jelenléte egy élettapasztalatnak. Ezt akartam Kertész Imre és Radnóti Miklós összehasonlításával kifejezni. Van tehát magyar zsidó irodalom, de nem minden magyar zsidó író vagy költő műve tartozik ide. Hogy melyek igen, melyek nem, erre a kérdésre nem lehet sommás választ adni.

2.

A magyar zsidó irodalomban találkozhatunk egy sajátos esettel, amely – szerintem – különös figyelmet érdemel. Olyan magyar zsidó írókról beszélek itt, akik zsidó élettapasztalatokat írnak meg, akik azokról mesélnek, akiket belülről ismernek, akiknek gesztusait, viselkedési mintáit, továbbá pszichológiájukat, modorosságait kisgyermekkoruk óta értették és értelmezni tudták. Náluk tehát tipikus önreprezentációról van szó. De ami önreprezentáció, az mégsem jelenik meg műveikben önreprezentációként. A figurák zsidó identitása le van tagadva. Ezek a magyar zsidó írók úgy ábrázolnak zsidó figurákat, mintha azok nem lennének zsidók. Őskeresztény iratokat osztogatnak nekik, már a névadással is. Magyarul szólva, zsidótlanítják a regényeikben fellépő zsidó szereplőket.

Ezzel, továbbá mindazzal kapcsolatban, amit eddig elmondtam, a következő kérdést szeretném felvetni. Árt-e vagy használ-e mondjuk egy regénynek, ha az önreprezentáció tényét a szőnyeg

alá söpri a szerző: Használ vagy pedig ért-e egy mű, legfőképpen egy regény művészi kvalitásának és hitelességének, ha az író a zsidó típusokat úgy ábrázolja, méghozzá szándékosan, mintha azok nem lennének zsidók? Előre szeretném bocsátani, hogy szerintem erre a kérdésre nem lehet egyértelműen igennel vagy nemmel válaszolni, de legalább durván le lehet írni, hogy milyen esetekben árt inkább, s melyek azok az esetek, melyekben inkább használ az az eljárás, amit „zsidótlánításnak” nevezek.

Három regényt fogok ebből a szempontból röviden elemezni, a huszadik század három egészen különböző korszakából. elsőnek Molnár Ferenc Pál utcai fiúk-ját, másodiknak Déry Tibor A befejezetlen mondat-át s végül Lengyel Péter Cseréptörés című regényét.

*

A Pál utcai fiúk-ban három, minden kétséget kizáróan zsidó fiú szerepel. Ezek közül az egyik, Weisz, jelentéktelen, s mint ilyen, zsidónak is van ábrázolva. Zsidóságára azonban az író tudatos névválasztása utal. A gittegylet különben is egyfajta zsidó dolog. A grund és a grund védelme viszont nemzeti ügy. Boka János a magyar nemzetet reprezentálja, annak legszebb és legnemesebb vonásaiban. A regény reprezentatív fiúalakjainak súlyát és jellemét így a grundhoz, tehát a hazához való viszony határozza meg. Az egyik ilyen fiú Nemecek Ernő, a másik Geréb Dezső. Nem tudom elképzelni, hogy Molnár Ferenc, aki ebben a könyvében tipikusan magyar zsidó íróként költött, egy ilyen halhatatlan remekművet írhatott volna, ha nem élte és szenvedte volna végig még kisdíák korában a magyar zsidó fiú hazával való azonosulásának konfliktusait, az asszimiláció korszakának konfliktusait.

A Pál utcai fiúk-ban ugyanis minden grundon focizó gyerek, mint például Csónakos vagy Csele természetesnek érzi, hogy a grundhoz tartozik és hogy a grund őhozzá. Természetesnek tekinti azt is, hogy a grundot meg kell védeni. De ahogy egyikük sem árulná el, úgy egyikük sem halna meg érte. A regényben a két szélsőséges magatartási formát Geréb és Nemecek testesítik meg. E két figura nélkül nincs regény. Az ő magatartásuk azért vélik szélsőségességében reprezentatívvá, mert egyikük sem tartozik olyan organikusan a grundhoz, mint a többi fiú. Mi több, mindkettőjük életét és szenvedélyét a Boka Jánoshoz való viszony határozza meg. Mind Geréb, mind Nemecek éltető szenvedélye az a vágy, hogy igazán befogadják, hogy a grundon természetesen élő fiúk befogadják, hogy Boka elismerje őket. Hannah Arendt a zsidó asszimiláció korának két alaptípusáról beszél. Az egyik a parvenü, a másik a pária. Geréb a parvenü, Nemecek a pária. Geréb féltékeny. Úgy hiszi, hogy ő van olyan jó, mint Boka... miért nem őt választják akkor elnöknek? Geréb féltékenysége a parvenü féltékenysége, az újonnan jött pályázik itt az első helyre. Nemecek, a pária, viszont meg akarja mutatni, hogy ő nagyobb hős azoknál, mint akik a grundhoz tartoznak, hogy neki fontosabb a haza, mint amazoknak, és hogy mindent, de abszolúte mindent hajlandó megtenni érte. Ő meghal a grundért és Bokáért.

A két zsidótípus még szociológiailag is pontosítva van. Geréb a jómódú zsidó gyerek, aki cselédlánnyal küldet levelet Bokának. Nemecek a szegény zsidó szabó gyereke. Nem véletlen, hogy az egész regényben csak Geréb apjával és Nemecek szüleivel találkozunk. A

többiek szülei a regény szempontjából nem érdekesek. Nemecek szüleit, a zsidó páriákat, csak a gyerekük érdekli. Mit nekik a grund, mit nekik Boka János? Mi közük szegényeknek ahhoz, hogy fiuk kapitány lesz, hogy nevét ezentúl csupa nagybetűvel írják? Geréb apját, az asszimilálódott zsidót viszont szenvedélyesen érdekli, hogy a fia nem volt áruló – retteg a gondolattól, hogy az ő fia elárulhatta volna a grundot. Említésre méltó, hogy Nemecek az, aki a fekete szakállas férfinak azt hazudja, hogy a fia becsületes maradt. Molnár Ferenc azonban zsidótlanítja regényét. Sem Geréből, sem pedig Nemecekről nem tudjuk meg, hogy zsidók. Nemecek neve persze idegenül hangzik, nem magyarosított, feltehetően cseh. Ennyi jelzésre volt csak az írónak szüksége.

Paradoxul hangzik, hogy számomra plauzibilisnek tűnik, hogy bár Molnár Ferenc ezt a regényt csak úgy írhatta meg, hogy konfliktusát két zsidó kisdíáknak a hazához való szélsőséges viszonya köré rendezte, mégis kitűnő művészi intuíciójának engedelmeskedett, amikor ezt a két hőst „zsidótlanította”. Ebben a regényben ugyanis a szociológiai dimenzió jelentéktelenné válik. A kisdíákok történetét az író egy univerzális/egzisztenciális síkra képes emelni, ahol minden konfliktus mitologizálódik. Csak addig kell vagy szabad a történeteknek konkrétan lennie, amíg egyszerűségével és egyszerűségével meg tud maradni ezen az egzisztenciális mitológiai szinten, így Geréb történetében a megtért tékozló fiú történetére ismerünk, Nemecek figurájában a bibliai Jonathánra vagy hasonló mitológiai alakokra. Minden nép minden fia újraéli és újragondolja a becsületről, a hűségről, a barátságról, az igazságról alkotott első homályos, de erős érzéseit A Pál utcai fiúk történetében. Ha Molnár Ferenc Gerébet és Nemeceket zsidónak ábrázolta volna, a szociológiai és történeti konkrétság kárt tett volna az elbeszért történet egyetemességén. A zsidótlanítás tehát itt emelte a mű művészi kvalitását. Egészen más a helyzet azonban a másik két regényben.

*

Déry Tibor A befejezetlen mondat című regényében „zsidótlanítja” a Parcen-Nagy családot. Ő nem úgy zsidótlanít, mint Molnár Ferenc, tehát nem egyszerűen említés nélkül hagyja, hogy egyes hősei zsidó tapasztalatot élnek meg a regény folyamán, hanem hogy félreértés ne essék, többszörösen hangsúlyozza, hogy zsidó hősei nem zsidók. Így például, amikor, amikor arról beszél, hogy a katolikus Parcen-Nagy családot egyesek mégis zsidónak nézik, megjegyzi, hogy egy zsidó nem magyarosítja nevét Nagyra. Amikor Désirééről beszél Dubrovnikban, többször emleget egy mellette álló, nevető, zsidó arcú lányt. Déry esetében ködösítésről beszélhetünk. Ugyanakkor egy igen sikertelen ködösítésről.

Déry regényének kimagaslóan leghitelesebb epizódjai azok, amelyek a Parcen-Nagy család tagjainak egymáshoz való viszonyát beszélik el. A nagymama és a mama harcos viszonya, különösen pedig a bidé története, csak egy olyan elbeszélő tollából születhetett meg, akinek intim tapasztalata volt egy olyan családról, mint amilyen a Parcen-Nagy család. Egy pillanat kétségünk nem lehet, amikor ezeket a kegyetlen és mulatságos epizódokat olvassuk, hogy a lipótvárosi polgárságról van szó, méghozzá a zsidó lipótvárosi polgárságról. Még a szocialisták iránt érzett alacsonyabbrendűségi komplexussal tűzdelt reménytelen szerelem sem egyszerűen burzsoá érzés, hanem a marginális zsidó burzsoá sajátja. Parcen-Nagy Lőrinc viszonya a Rózsa családhoz kísértetiesen hasonlít Nemecek viszonyára a grundhoz és Boka Jánoshoz.

Csakhogyan annak idején az asszimiláció korszakában Nemecseket befogadták, igaz, halála árán, Parcen-Nagy Lőrincet az agyonmitologizált magyar proletariátus nem fogja befogadni, senki sem fogja befogadni. Ő mindig idegen marad.

De ebben a regényben, ennek a máshoz tartozás vágyának, a parvenük világában a pária sorsára vágyakozó fiatalember megalázkodásának látszólag semmi köze nincsen a zsidósághoz. Az egész történet a burzsoá/proletár osztályellentétre van redukálva, ezzel leegyszerűsítve, úgy, hogy ezzel értelmetlenné is válik. Nem annyiban, mintha a történetet magát nem lehetne érteni, de úgy, hogy a hősök mozgását nem lehet pszichológiailag követni, kivéve, ha szigorúan belül maradunk a Parcen-Nagy családon, mondjuk a Laura és Wavra tanárt szerelmi történetén, és egyben el is feledkezünk művi zsidótlanításukról.

Déry erre néha módot is ad, amennyiben ő is elfeledkezik arról, hogy zsidótlanította hőseit, s hogy ezzel mind szociológiailag, mind pszichológiailag valószerűtlenné tette őket. Mondjuk, amikor a regényben a családra, mint „Lipótvárosra” tesznek megjegyzést, vagy amikor Désirée-ről azt mondja, hogy keletiesen húsos ajka volt, igaz ibolyakék germán szeme is. De miért fontos mindez? Mert Déry társadalmi regényt akart írni és írt is. Mert a szociológiai részletek leírásának igen nagy helyet szánt és nagy fontosságot tulajdonított. Mert, hogy visszatérjek tárgyunkra, magát a Parcen-Nagy családot igen nagy szociológiai részletességgel írta le. Saját szociológiai erejét fordította gyengeséggé, amikor zsidótlanította a zsidó Lipótvárost.

Réz Pál igen érdekes előadásában egy vonatkozásban megvédte Déry regényének szociológiai hitelességét. Réz arra hivatkozott, hogy Déry ifjúkori szerelme, Kassák nevelt lánya, akiről Krausz Évát mintázta, nem volt zsidó, de Déry zsidónak ábrázolta, bizonyára azért, mert sok zsidó lány volt akkoriban a kommunista mozgalomban, és a lány zsidósításával Déry szociológiailag hitelesítette a figurát. Én Krausz Éva zsidósítását másként magyaráznám. Dérynek Kassák lányával való személyes történetében bizonyára szerepet játszott saját zsidóságának tudata. A lánnyal való kölcsönös félreértések sorozatát valószínűleg így is élte meg. Ahhoz, hogy ezt a feszültséget regényében megőrizze, Krausz Évát kellett zsidónak ábrázolnia, mivel önmagát előzőleg már zsidótlanította. Tehát nem szociológiai, hanem pszichológiai hitelességet kellett szavatolnia Krausz Éva különben szerintem meglehetősen valószerűtlen figurájának.

Miért zsidótlanította Déry a Parcen-Nagy családot? Bizonyára nem azért, mert nem akart zsidókat ábrázolni. A Felelet-ben például szerepel a Goldbergerről mintázott Grüner báró. Talán azért, hogy ne lehessen regényét, akkor, amikor íródott, tehát a 30-as években, antiszemita értelmezésben olvasni? Hiszen a Parcen-Nagy család a burzsoáziát testesítette meg, szemben a proletariátussal, így tehát a Déryt akkor jellemző szocialista szempontból nézve, az úgynevezett negatív hősök ehhez a családhoz tartoztak. Vagy pedig, mert szocialista volt, úgy hitte, hogy az osztálymeghatározáson kívül semmi más nem számít? Bármilyen is történt, de a regény zsidótlanítása ebben az esetben ártott a művészi hitelességnek. Az önábrázolás úgy volt prezentálva, mintha nem lett volna önábrázolás. Az alakok hamisan lettek azonosítva. S ez, ismétlem, azért volt baj, mert az írónak az volt az ambíciója, hogy pontosan azonosítsa hőseit. A burzsoá főhősök zsidótlanítása tehát ellentmondott az írói szándékának, s magát a stílust tűzdelte meg kiküszöbölhetetlenül hamis hangokkal.

*

Lengyel Péter Cseréptörés című regényében egy olyan élettapasztalatot ír meg, amely egyrészt teljesen egyéni, mert az övé, de melyben ugyanakkor igen sok generációjabeli zsidó gyerekkel, elsősorban zsidó fiúval, osztozik. Magam is ismerek olyan hatvanéveseket, akik hasonlóan számolnak be élettapasztalataikról, ha nem is ugyanolyan írói erővel, mint azt Lengyel Péter teszi.

A regény hőse, akivel hol gyerekként, hol ifjúként, hol pedig felnőttként találkozunk, Bárán Imre, elvesztette kisgyermekkorát. Amnéziában szenved. Semmire sem emlékszik, ami a háború előtt vagy a háború alatt történt vele, elsősorban pedig apjára nem. Anyja újra férjhez ment. Imre új nevet kapott. A gyerek úgy tudja, hogy apja orosz hadifogságban túnt el. Ugyanakkor úgy érzi, hogy anyja közvetlenül a háború után cserbenhagyta őt. A történet arról szól, hogyan indul meg a fiatalember az eltűnt idő nyomában, hogyan hozza vissza családját, múltját, kisgyermekkorát és elsősorban apját emlékezetébe. Az apja alakját, arcát, lényét, hangját.

A történet megragadóan van megírva. Csak valamiért, valamilyen módon valószínűtlen marad. Kevésbé megrázó, mint lehetne, kevésbé meggyőző, mint lehetne. Mert a főhős itt is zsidótlanítva van. Persze, ha valaki elolvassa a történetet, tudja, hogy zsidótörténetről van szó, igaz, csak akkor, ha nem sokkal fiatalabb az írónál. Különben csak a történet egy része fog elhatolni hozzá.

Gondolhatnánk, hogy a zsidótlanítás itt éppen a történet hitelességét szavatolja. Ugyanis a hős nem tudja, hogy kicsoda, csak lassan jön rá az igazságra, így tehát az olvasónak is lassan vele együtt kell ráébrednie. Ha Lengyel így írta volna meg a könyvét, az valóban a hitelességet szolgálná. Amíg ő nem jön rá arra, amit anyja és rokonai eltagadtak előtte, ugyanis, hogy zsidó, hogy apja munkaszolgálatban pusztult el, addig az olvasónak sem kell erre rájönnie, neki is találgatnia kell, bár bizonyára jobban fog találgatni, mint a hős. A probléma azonban az, hogy bár a regényben a fiatalember megtalálja a múltját, mégsem derül fény a plauzibilis tényre, hogy zsidó. Nem tudjuk, hogy melyik az a pillanat, amikor felfedezi saját zsidóságát és szembenéz vele. Megtudjuk például, hogy a történet egy pontján, az anyjával való egyik beszélgetés után, elmegy a könyvtárba és elkezdi olvasni Hitler Mein Kampfját. Akkor tehát már tudnia kellett, hogy zsidó. Csakhogy ez a felfedezés nincs ábrázolva, de még jelezve sem igazán van.

Lengyel regényében, ha lehet, még több a ködösítés, mint Déryében. Miért lehetett például csak akkor elnevezni a gyereket Kálmánnak, amikor Kálmán nagypapa meghalt? Miért kellett anyunak külön és nyomatékkal beszámolnia 1944. március 19-ről? Miért mondta ekkor, hogy „nem tudom, mi lesz”? Különösen pedig, a Pest környékén lakó szülőkhöz 1944 júniusában írt levél miért érkezik vissza úgy, hogy a címzett ismeretlen? A szerző ezt azzal magyarázza, hogy a bombázáskor a nagyszülőkre omlott a ház és szörnyethaltak. De hát így minden érthetatlenné válik. Ha két öregember meghal a bombázáskor, akkor értesítik a legközelebbi hozzátartozókat, hivatalosan is, és megteszik ezt a szomszédok is. Csak amikor zsidókat deportáltak, akkor nem tudta meg ezt senki, erről nem értesítette a hozzátartozókat senki. Csak a nekik címzett levél jött vissza, hogy a címzett ismeretlen. Vagy miért mondták anyunak pontosan október 15-én, hogy ne menjen vissza a saját lakásába? Miért ment a spanyol követségre? Miért akarta a fiát

elhelyezni a Vöröskeresztotthonban?

Lengyel története azért különösen érdekes a mi szempontunkból, mert itt az önábrázolásnak egy egészen sajátos fajtájával van dolgunk. Az író zsidó, aki egy tipikus zsidó komplexum történetét meséli el a holocaust korából. A történet elbeszélése önanalízis formájában történik. Amikor a regény megindul, nem tudjuk, hogy zsidó történetet hallunk. Az író-hős maga sem tudja, hogy zsidó, s így fogalma sem lehet arról, hogy önreprezentációja zsidó önreprezentáció a holocaust korából. S hogy egy meglehetősen tipikus zsidó élmény reprezentációja. Persze az önanalízis detektívregény is. Az az író, akivel a regényben találkozunk, még nem tudja azt, amit az író, aki a regényt írja, már tud. A baj az, hogy nem tudjuk meg, hogy ezt tudja. A baj az, hogy úgy ír, mintha nem tudná. A baj tehát a regényben az, hogy végig ködösít, hogy a hős az író szemszögéből mindvégig zsidótlanítva van.

Mondhatnánk, hogy jól van ez így, hiszen Lengyel, éppen úgy, mint Molnár Ferenc, egzisztenciális síkra emelt egy történetet. De ez ebben a regényben nem történik meg. A történelem túlságosan konkrét itt, egészen a történelmi napokig, dátumokig lebontva konkrét. Ebben az időszakban, a holocaust sűrített történetében, a zsidó azonosság elhomályosítása nemhogy nem emeli a szöveget az egzisztenciális végső kérdések magaslatára, hanem ellenkezőképpen, inkább megakadályozza, hogy odáig emelkedjék. A nagy drámából személyes pszichológiai történet lesz, a memória visszaszerzéséért folyó harc így nem a történelmi múltért folyó élethalálharc, hanem privát ügy.

Bárán Imre memóriavesztése azonosságvesztés. A memóriavesztés többek között és elsősorban azt fejezi ki, hogy az embernek nincs meg a szabadsága azonossága megválasztásához és újráválasztásához, hogy mások tekintete határozza meg. Az élete maga válik heteroreprezentációvá. A memória visszanyerése az önreprezentáció szabadságának a visszanyerése is. Lengyel Péter hőséne zsidótlanításával egy olyan írói lehetőséget szalasztott el, ami ritkán adódik. Módja volt arra, hogy történetében egy életet úgy ábrázoljon, mint a heteroreprezentáció és önreprezentáció konfliktusát. Módja volt arra, hogy az ábrázolás kérdését életkérdésként mutassa be. De nem ezt tette. Nem tudok arra a kérdésre válaszolni, hogy miért nem.

*

Visszatérnék itt előadásom kiindulópontjához. Nem lehet általános választ adni arra a kérdésre, hogy hitelesebb-e az önreprezentáció a heteroreprezentációnál, de bizonyos, hogy más. Arra a kérdésre sem lehet általános választ adni, hogy művészileg okvetlenül hitelesebb-e az önreprezentáció, ha az ábrázolt csoportot vagy az ábrázolt egyének egy csoporthoz való tartozását azonosítják. Az ember minden esetben konkrétan ítél, és többnyire intuíciója vezeti. Én például Proust Swan-ját csak zsidónak tudom elgondolni, úgy, ahogy az író megírta. Önábrázolás vagy heteroreprezentáció? Is-is? Ez érdektelen, pedáns kérdés. Az eltűnt idő nyomában a francia irodalomhoz tartozik. Celan azonban zsidó német vagy német zsidó költő, s úgy is olvassuk.

Egyszer megkértem Irving Howe-t, az amerikai és nem csak amerikai zsidó irodalom szerelmesét, gyűjtőjét és szakemberét, hogy ajánljon nekem olvasásra néhány kortárs amerikai zsidó író. „Nem tudok – mondta Irving Howe –, mert nincs többé amerikai zsidó irodalom. Azt jiddisül írták. Ma csak amerikai irodalom van, s ebben többek között zsidókról szóló és zsidók által írt könyveket is találunk.” Akkor is úgy hittem, most is úgy hiszem, hogy Irving Howe túlzott. De azért túlzott, mert veszteség érte. Megsiratott egy jiddis nyelvű irodalmat, amely gazdagságával és igen magas színvonalával egyedülálló és önálló teljesítménye volt az amerikai kontinens kultúrájának. Én például Howe-hoz hasonlóan I. B. Singert korunk egyik legnagyobb írójának tartom. De Magyarországon sosem volt egy olyan gazdag és színvonalas jiddis irodalom, mint Oroszországban, Lengyelországban vagy Amerikában. A magyar zsidó irodalom mindig más értelemben volt zsidó, mint ott, nyelvisége mindig is a magyar irodalomba helyezte.

Minden különálló erős szín szépen fest a palettán. Van, amikor szépen fest, van, amikor kevésbé szépen, magán a festményen. Előzetesen nem tudjuk eldönteni, hogy hogyan fog ott festeni. Ahhoz először látnunk kell a festményt.